

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਸਨ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਨਫ਼ ਲਈ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਇਤਿਹਾਸ/ਮਿਥਿਹਾਸ, ਲੋਕਧਾਰਾ/ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਆਦਿ ਸਭ ਨੇ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਲਾਤਮਕ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਫ਼ ਸੂਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਿਮਟ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਲਾਤਮਕ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਸਿਨਫ਼ ਦੀਆਂ ਕਈ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀਆਂ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮੁਹਾਸਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਮੁਹਾਸਨ' ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੁਹਜ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਹਾਸਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀਆਂ। ਦੀਪਿਕ ਜੈਤੋਈ ਅਨੁਸਾਰ, “ਮੁਹਾਸਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਹੁਸਨ ਦੀ ਜਮ੍ਹਾਂ (ਬਹੁਵਚਨ), ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਜਾਂ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀਆਂ।” ਭਾਵ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਤਗੱਜ਼ੁਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣਾ ਮੁਹਾਸਨ ਸਹਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਾਦਗੀ, ਸਲੀਕਾ ਅਤੇ ਬਲਾਗ਼ਤ ਆਦਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਹੁਸਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮੁਹਾਸਨ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਕਲਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੇ ਮੁਹਾਸਨ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਸਮਰਿੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੁਹਾਵਰਾ-ਬੰਦੀ (ਈਰੁਦੁ-ਉਲ-ਮਿਸਲ)

ਅਖਾਣ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪੁਰ-ਅਸਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸੰਖੇਪਤਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਪਸਾਰੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਆਯਾਮੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਅਖਾਣ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਵੇਰਵੇ ਸਮਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਰਗੀ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ

ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ
ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਪਬਲਿਕ ਕਾਲਜ, ਸਮਾਣਾ
+91 94630-16152

ਸੰਗਠਨਾਤਮਿਕ ਸਿਨਫ਼ ਨੂੰ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਕਰੀਬ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਮੁਹਾਵਰਾ-ਬੰਦੀ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੁਹਾਵਰੇ ਜਾਂ ਅਖਾਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਿੱਥੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਸੰਚਾਰ-ਯੁਗਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਹਾਵਰਾ-ਬੰਦੀ ਨੂੰ ਈਰਾਦ-ਉਲ-ਮਿਸਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸਰੂਪ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਵਰਾਬੰਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਉਹ ਨਾਲ ਦਾ
ਲੱਗੀਆਂ ਦੀ ਲੱਜ ਪਾਲਦਾ²

****

ਢੇਰੀ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਹਾਂ
ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਢੇਰੀ 'ਤੇ'³

****

ਮੈਂ ਤੇ ਇੱਕ ਅੱਥਰੂ ਸਾਂ 'ਆਤਿਫ਼' ਰੁਲ ਗਿਆ ਮਿੰਟੀ ਦੇ ਵਿੱਚ
ਫੁੱਲ ਸੀ ਉਹ ! ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਿਰ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।⁴

****

ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਜਾਨ ਵਾਰਨ ਦੀ ਹਿਮਾਕਤ ਕੈਣ ਕਰਦਾ ਏ
ਇਹ ਸਭ ਗਰਜ਼ਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੇ ਮੁਹੱਬਤ ਕੈਣ ਕਰਦਾ ਏ।⁵

****

ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਲਟੀ ਗੰਗਾ ਵਹਿੰਦੀ ਏ
ਹੱਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਰ ਕੇ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਏ।⁶

****

ਕੱਲੀ-ਕੱਲੀ ਉਂਗਲ ਦਾ ਕੋਈ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ
ਪੰਜੇ ਰਲ ਜਾਵਣ ਤੇ ਮੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਏ।⁷

****

ਛੜਾਕੇ ਕਰ ਗਏ ਢਿੱਡਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗੇ

ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪਾਣੀ ਝੱਟ ਰਹੇ ਆਂ।⁸

ਏਨਾ ਰੱਜ ਕੇ ਤੱਕਿਆ ਭੁੱਖਾ ਮਰ ਗਈਆਂ

ਅੱਜ ਇੱਕ ਸੂਰਤ ਦੇਖ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਠਰ ਗਈਆਂ।⁹

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਵਰਤੋਂ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਲੱਗੀਆਂ ਦਾ ਲੱਜ ਪਾਲਣਾ, ਢੇਰੀ ਹੋਏ ਹੋਣਾ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚੁਲਣਾ, ਸਿੱਧਾ ਸਿਹਰਾ ਹੋਣਾ, ਜਾਨ ਵਾਰਨਾ, ਉਲਟੀ ਗੰਗਾ ਵਹਿਣਾ, ਪੰਜੇ ਉਂਗਲਾਂ ਦਾ ਰਲ ਕੇ ਮੁੱਕਾ ਹੋਣਾ, ਢਿੱਡਾਂ ਦਾ ਨੰਗੇ ਹੋਣਾ, ਭੁੱਖਾਂ ਮਰ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਠਰਨਾ ਆਦਿ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਈ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੁਸਾਵਾਤ

ਮੁਸਾਵਾਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਬਰਾਬਰੀ। “ਪਰ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਖ਼ੂਬੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਅਰਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਨਾ ਕੋਈ ਵਾਧੂ ਸ਼ਬਦ ਤੇਲ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਘੱਟ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅਰਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ।”¹⁰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਸਾਵਾਤ ਖ਼ੂਬੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਨ :

ਭਾਂਬੜ ਮੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।¹¹

ਈਜਾਜ਼ (ਸੰਖੇਪਤਾ)

ਈਜਾਜ਼ ਉਸ ਖ਼ੂਬੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਘੱਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮੇਟਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਉਘਾੜੇ ਗਏ ਹੋਣ, ਜਿਵੇਂ:

ਪਰਤ ਕੇ ਆਵੇਗਾ ਜਦ ਉਹ ‘ਖ਼ਲਿਸ਼’ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ

ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੂਰਤ ਦੇਖ ਕੇ ਡਰ ਜਾਏਗਾ।¹²

ਇਸ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਘਰ (ਘਰ) ਪਰਤ ਕੇ ਆਉਣ ‘ਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਕੇ ਡਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿ ਪਰਤ ਕੇ ਆਇਆ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਜਦੋਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ‘ਚ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਉਮਰ ਦੇ ਬੀਤ ਜਾਣ ਦਾ ਅਸਤਿੱਤਵੀ ਡਰ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਨੇ ਈਜਾਜ਼ ਖ਼ੂਬੀ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ

ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਇਤਨਾਬ

ਇਤਨਾਬ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਧਾਉਣਾ। ਇਹ ਤਨਬ ਦਾ ਬਹੁਵਚਨ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਉ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਦੁਹਰਾਉ ਲੁਤਫ਼ਮਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਮੁੜ ਜਾ, ਮੁੜ ਜਾ, ਮੁੜ ਜਾ, ਮੁੜ ਜਾ
ਇਸ਼ਕ ਖੜ੍ਹਾ ਏ ਪੱਗੇ ਅੱਗੇ।¹³

****

ਮੇਰੀ ਮੇਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਨਾ
ਮੈਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਉਹਦੀ ਉਹਦੀ।¹⁴

****

ਬੱਦਲ ਗਰਜੇ ਤੇ ਮਾਵਾਂ ਇਹ ਆਖਣ
ਟਲਿਆ ਟਲਿਆ ਬਸ ਹੁਣ ਟਲਿਆ ਖੈਰੀ ਸੱਲਾ।¹⁵

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਉ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਿਸਰੇ ਵਿੱਚ ‘ਮੁੜ ਜਾ’ ਚਾਰ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਹਰਾਉ ਦੂਜੇ ਮਿਸਰੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਲੁਤਫ਼ਮਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ‘ਮੇਰੀ ਮੇਰੀ’ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ‘ਤੇ ‘ਉਹਦੀ ਉਹਦੀ’ ਕਹਿ ਦੇਣ ਨਾਲ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੀਜੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ‘ਟਲਿਆ’ ਸ਼ਬਦ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਆ ਕੇ ‘ਮਾਵਾਂ’ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਡਰ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੁਕੱਦਰ (ਅੰਦਾਜ਼ਾ)

ਮੁਕੱਦਰ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚਲੀ ਅਜਿਹੀ ਖ਼ੂਬੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਲੁਪਤ ਹੋਣ ‘ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ:

ਝਾਤੀ ਮਾਰਾਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਦੇਸ ਵੱਲੇ
ਰੇਣਾ ਆਵੇ ਤੇ ਬੇਇਖ਼ਤਿਆਰ ਆਵੇ।¹⁶

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਪੜਨਾਂਵ ‘ਮੈਂ’ ਅਤੇ ‘ਮੈਨੂੰ’ ਲੁਪਤ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇੱਟ ਦਾ ਬਦਲਾ ਪੱਥਰ ਏ
ਉਹ ਹੋਇਆ ਪੱਥਰ ਤੇ ਮੈਂ....
ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਹਾਂ
ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਜੇਕਰ ਤੇ ਮੈਂ...¹⁷

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਅਣਕਰੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਾਠਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਥਰ ਅੱਗੇ ਇੱਟ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬ ਡੁੱਬਣ ਤੇ ਪਰਛਾਵਾਂ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤਕਰਾਰ ਲਫ਼ਜ਼ੀ

ਤਕਰਾਰ ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਦੂਜੀ ਵਾਰ, ਭਾਵ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਦੁਹਰਾਉ। ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕਲਾਤਮਕ ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਕਿ ਸੁਹਜ-ਸਵਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ :

ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਨੇ ਚੰਗੇ
ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੀ ਮਾਏ।¹⁸

****

ਵੱਟ ਸ਼ਰੀਕ ਨੂੰ ਲੱਗਣਾ ਈ ਸੀ
ਵੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਜੇ ਵੱਟ ਲੱਗੀ ਏ।¹⁹

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ‘ਚੰਗੇ’ ਅਤੇ ‘ਵੱਟ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਦੁਹਰਾਉ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਤਕਰਾਰ ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੂਬੀ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਆਮ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਸਲ-ਉ-ਸ਼ਫ਼ਤੀਨ

ਵਾਸਲ-ਉ-ਸ਼ਫ਼ਤੀਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਬੁੱਲ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਹੇਠੀਂ ਯੁਨੀਆਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤਰਾ ’ਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਉੱਥੇ ਇਹ ਖੂਬੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, “ਜਦੋਂ

ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਪਰਵਰਗ (ਪ, ਫ, ਬ, ਭ, ਮ) ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਵੇ, ਯਾਨੀ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਬੁੱਲ੍ਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਣ।²⁰

ਜਿਵੇਂ : ਬੰਦੇ ਜਿੰਨੀ ਕੋਈ ਮਖ਼ਲੂਕ ਵੀ ਭੁੱਖੀ ਨਈਂ
ਬਚਿਆ ਆਪਣੇ ਕੱਲ੍ਹ ਲਈ ਧਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਏ।²¹

ਤਲਮੀਹ

ਤਲਮੀਹ ਖ਼ੂਬੀ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, “ਤਲਮੀਹ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ‘ਉਡਦੀ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰਨਾ’। ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ/ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਵੱਲ ਉਡਦੀ ਜਿਹੀ ਝਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾ ਵੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਾਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਤਲਮੀਹ ਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।²² ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ :

ਕਿਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪਨਪੀ ਫ਼ਸਲ ਕਦੂਰਤ ਦੀ
ਯੂਸਫ਼ ਨੂੰ ਕਿਸ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲਾਇਆ ਪੁੱਛਾਂਗੇ।²³

***

ਹਰ ਫਰਅਓਨ ਏ ਪੀਂਦਾ ਆਇਆ ਖ਼ੂਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਜਲੋਂ
ਇਹ ਨੇ ਤੇਰੇ ਬੰਦੇ ਰੱਬਾ ਕਹਿਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮੀ।²⁴

***

ਦੂਜੇ ਕੰਢੇ ਪੱਟ ਚਰੀਂਦੇ ਹੋਵਣ ਤੇ
ਘੜਿਆਂ ਨਾਲ ਝਨਾਂ ਵੀ ਸੋਹਣੇ ਲਗਦੇ ਨੇ।²⁵

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਵਿੱਚ ਯੂਯਫ਼-ਜ਼ਲੈਖਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਵੱਲ, ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਜਾਲਿਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ‘ਫਰਅਓਨ’ ਵੱਲ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਵਾਲ ਦੀ ਕਥਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਤਲਮੀਹ’ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਤਜ਼ਾਦ (ਵਿਰੋਧੀ-ਜੁੱਟ)

ਤਜ਼ਾਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੈ। ਤਜ਼ਾਦ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਉਹ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਵਿਰੋਧੀ-ਜੁੱਟ ਲਿਆ ਕੇ ਕਲਾਤਮਕ ਖ਼ੂਬੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ

ਹੈ। ਵਿਰੋਧੀ ਜੁੱਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਸ ਵਿਰੋਧ-ਵਿਕਾਸੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਅੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। “ਇਸ ਕਾਰਾਗਰੀ ਨੂੰ ਤਕਾਬੁਲ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ।”²⁶ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਜ਼ਾਦ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਅਸੀਂ ਮੰਨਿਆ ਸੂਲਾਂ ਵਰਗੇ ਆਂ
ਪਰ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਬਾਂ ਰਹਿਨੇ ਆਂ।²⁷
ਵਾਂਗ ਸਮੁੰਦਰ ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸੀ
ਬਣ ਗਿਆ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ।²⁸

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੂਲਾਂ/ਗੁਲਾਬਾਂ, ਸਮੁੰਦਰ/ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤਜ਼ਾਦ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੈ।

ਇਰੁਸ਼ਾਦ

ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਖ਼ੂਬੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦਾ ਆਭਾਸ ਖ਼ੁਦ-ਬ-ਖ਼ੁਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਰੁਸ਼ਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ‘ਨਿਗਾਹਬਾਨੀ’ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਜੀਣਾ ਮਰਨਾ ਤੇਰੇ ਨਾਲ
ਫਿਰ ਕੀ ਡਰਨਾ ਤੇਰੇ ਨਾਲ।²⁹

***

ਮੈਂ ਜੇਕਰ ਡਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ
ਕਦੋਂ ਦਾ ਮਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ।
ਮੈਂ ਜੇਕਰ ਜਿੱਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ
ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਹਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ।³⁰

ਮਦਾਹ ਸ਼ਬੀਹ

ਮਦਾਹ ਸ਼ਬੀਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੀ ਉਸ ਖ਼ੂਬੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਜਾਪਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਵਾਂਗ ਹੈ ਪਰ ਹੁੰਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਹੈ। ਇਹ ਅਕਸਰ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਤੂੰ ਤੇ ਵੱਖ ਈ ਹੋਣਾ ਸੀ
ਬੰਦਾ ਏ ਕੋਈ, ਸਾਇਆ ਨਈਂ।³¹

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਲਹਿਦਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਦਾ ਗਿਲਾ ਨਿੰਦਿਆ ਵਾਂਗ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੇ ਮਿਸਰੇ ਵਿੱਚ ‘ਬੰਦੇ ਦੇ ਸੁਭਾ ਵਿਚਲੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ’ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ‘ਸਾਏ’ ਅਤੇ ‘ਬੰਦੇ’ ਵਿਚਲਾ ਫ਼ਰਕ ਇੱਕੋ ਬੰਦੇ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਨਿੰਦਿਆ।

ਹਜਵ ਮਲੀਹ

ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਾਇਰ ਸ਼ਿਅਰ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਤਨਜ਼ੀਆ ਢੰਗ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਆਨ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਉਸਤਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੁੰਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਹੈ।

ਅਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਆਂ ਬੁਹਿਆਂ ਅੱਗੇ ਕਿੱਕਲੀ ਪਾਣ ਬਹਾਰਾਂ

ਘਰ ਤੇਰੇ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਅੰਦਰ ਲੁੱਡੀ ਪਾਏ ਉਜਾੜ।³²

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਅੰਦਰ ‘ਕਿੱਕਲੀ ਪਾਉਣਾ’ ਅਤੇ ‘ਲੁੱਡੀ ਪਾਉਣਾ’ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ ਜੋ ਉਸਤਤ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬਹਾਰਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉਜਾੜ ਸ਼ਬਦ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚਲਾ ਵਿਤਕਰਾ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਆਵਾਮ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਉਜਾੜ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ਾਤਿਰ ਲੋਕ ਬਹਾਰਾਂ ਆਪਣੇ ਬੂਟੇ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ ਹਨ।

ਓਮਾਜ

ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚਲੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਖ਼ੂਬੀ ਹੈ। “ਓਮਾਜ ਉਸ ਖ਼ੂਬੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਅਰਥ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਲਗਦੇ ਹੋਣ।”³³ ਉਦਾਹਰਨ :

ਉਮਰਾਂ ਤੀਕ ਉਹ ਨਾਲ ਰਿਹਾ

ਜਾਣੂ ਇਕ ਦੇ ਪਹਿਰ ਦਾ ਸੀ।³⁴

ਇਸ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ‘ਇਕ ਦੇ ਪਹਿਰ’ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਵ ਦਿਨ ਦਾ ਮੱਧਲਾ ਭਾਗ ਜਾਂ ਇਕ ਦੇ ਪਹਿਰ ਭਾਵ ਕੁਝ ਘੰਟੇ, ਦੋਵਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵੱਲ ਢੁਕ ਰਹੇ ਹਨ।

ਰੁਜੂਆ

ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਖ਼ੂਬੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮੁੱਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਰੁਜੂਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਫਿਰਨਾ, ਪਰਤਣਾ, ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਜੁਬਾਨ ਵਿਚ ਓਸ ਖ਼ੂਬੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਇਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਤਸਬੀਹ ਦਿੰਦਾ

ਰੈ – ਫੇਰ ਆਪ ਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਮੁਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ – ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।³⁵ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਤਜੰਮਲ ਕਲੀਮ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਇੱਕ ਸ਼ਿਅਰ ਹੈ :

ਮੈਂ ਇੱਕ ਸੂਲੀ ਗੱਡੀ ਸੀ
ਨਈਂ ਨਈਂ ਬੂਟਾ ਲਾਇਆ ਸੀ।³⁶

ਮੁਬਾਲਿਗਾ

ਮੁਬਾਲਿਗਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਸੰਭਵ ਜਾਂ ਅਤਿਕਥਨੀ ਹੈ। ਮੁਬਾਲਿਗਾ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਜਾਂ ਨਿੰਦਿਆ ਆਦਿ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਵਰਤੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਮਹਿਫ਼ਿਲ ਦੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ
ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਪਤਾਸੇ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।³⁷

***

ਭੇਰਾ ਨੀਂਦ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਆ ਜਾਵੇ
ਚੰਨ ਹਸਦਾ ਏ ਤਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਨੇ।³⁸

ਲਿਫ਼-ਨਸ਼ਰ

ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਬਿਆਨ ਜਿਸ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝ (ਨਿਸਬਤ) ਹੋਵੇ, ਲਿਫ਼-ਨਸ਼ਰ ਖ਼ੂਬੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਲਿਫ਼ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਲਪੇਟਣਾ ਅਤੇ ਨਸ਼ਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਫੈਲਾਉਣਾ।”³⁹ ਅਜਿਹੀ ਖ਼ੂਬੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਪੀਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਗੁਜਰਾਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ :

ਨਿਰਾਲਾ ਨਿਰਾਲਾ, ਅਨੇਖੀ, ਅਨੇਖੀ
ਤੇਰਾ ਨਾਜ ਤੇਰੀ ਅਦਾ ਅੱਲਾ ਅੱਲਾ।⁴⁰

ਨਿਰਾਲਾ ਨਾਜ ਨਾਲ ਅਤੇ ਅਨੇਖੀ ਸ਼ਬਦ ਅਦਾ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆ ਕੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਜੱਮਅ

ਜੱਮਅ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਇਕੱਠ। ਕਈ ਵਸਤ-ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾ

ਕਰਦੇਣਾ ਜੱਮਅ ਖ਼ੂਬੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼, ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਨਾਨਕ, ਮਾਧੇ ਲਾਲ ਹੁਸੈਨ

ਵਾਰਸ, ਬਾਹੂ, ਬੁੱਲੇ ਵਰਗੇ ਕਈ ਹੀਰੇ ਅਨਮੋਲ, ਬੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲ।⁴¹

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ-ਪੀਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਜੱਮਅ ਖ਼ੂਬੀ ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਖ਼ੂਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸਾਦਗੀ

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਦਗੀ ਨਾਲ਼ ਵਿਚਾਰ ਪਰੇਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਾਦਗੀ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਨਿਰੰਤਰ ਮਸ਼ਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਉੱਤਮ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਦਾ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ਼ ਕਹਿਣਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਕਿਸਰਾਂ ਲਿਖ ਦੇਵਾਂ

ਝੂਠੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸੱਚਾ ਕਿਸਰਾਂ ਲਿਖ ਦੇਵਾਂ।⁴²

ਸੋਜ-ਓ-ਗ਼ਦਾਜ਼

ਪੁਰਅਰਸ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਅੰਦਰ ਸੋਜ-ਓ-ਗ਼ਦਾਜ਼ ਖ਼ੂਬੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਰਦ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਅਤੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਬੁਲੰਦੀ ਸ਼ਿਅਰ ਅੰਦਰ ਸੋਜ ਅਤੇ ਗ਼ਦਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੋਜ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਲਾਉਣ ਵਾਲਾ। ਗ਼ਦਾਜ਼ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਿਘਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ। ਤਾਹਿਰਾ ਸਰਾ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਿਅਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ :

ਬਾਲਾ ਨਾਥਾ ਹੀਰ ਨੇ ਜ਼ਹਿਰਾਂ ਖਾ ਲਈਆਂ

ਤੇਰੇ ਪੰਜੇ ਪੀਰਾਂ ਹੱਥ ਕੀ ਆਇਆ ਏ।⁴³

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ‘ਹੀਰ’ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਹੀਰ’ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲੈ ਕੇ ਬਾਲਨਾਥ ਅਤੇ ਪੰਜ-ਪੀਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਸ਼ਿਕਵਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸੋਜ-ਓ-ਗ਼ਦਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਤਸੱਵੁਫ਼

ਜਦੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀਆਨਾ ਰੰਗਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਤਸੱਵੁਫ਼ੀ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਾਲੀ ਹੋਣਾ ਉੱਤਮਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਮੰਨੀ

ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੂਫੀ ਲਹਿਜ਼ੇ ਅਤੇ ਰੰਗਤ ਵਾਲੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇੱਥੇ ਚੰਦ ਕੁ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ :

ਹਾਏ ਕਿਹੜੀ ਹੱਟੀਓਂ ਮਿਲਸੀ ਦਾਰੂ ਹੁਣ ਬੀਮਾਰਾਂ ਨੂੰ
ਸਾਕੀ ਛੇੜ ਗਿਆ ਮੈਖਾਨਾ ਪੁਰਸਾ ਦਿਓ ਮੈਖਾਰਾਂ ਨੂੰ।⁴⁴

***

ਕੈਦੋਂ ਸੈਦਾ ਮੈਨੂੰ ਵੱਖ ਨਈਂ ਕਰ ਸਕਦੇ
ਮੇਰੇ ਲੂੰ-ਲੂੰ ਦੇ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਰਾਂਝਣ ਦਾ।⁴⁵

ਮੰਜ਼ਰ-ਨਿਗਾਰੀ

ਮੰਜ਼ਰ-ਨਿਗਾਰੀ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚੇਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਿਅਰ ਮੰਜ਼ਰ-ਨਿਗਾਰੀ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਵਾਲਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਦੀ ਸਮਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ ਹੀ ਮੰਜ਼ਰ ਨਿਗਾਰੀ ਹੈ :

ਯਾਂ ਤੇ ਜੁਗਨੂੰ ਹੋਣਗੇ ਹਿਜਰ ਜਜ਼ੀਰੇ ਵਿਚ
ਯਾਂ ਫਿਰ ਹੋਣਗੇ ਬਲਦੇ ਦੀਵੇ ਪਾਈ ਵਿੱਚ।⁴⁶

***

ਲੱਗੇ ਦੁੱਖ ਹਿਯਾਤੀ ਨਾਲ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਪਏ ਆਂ
ਕੁੱਛੜ ਚੁੱਕੇ ਬਾਲਾਂ ਵਾਂਗ ਖਿਡਾਉਂਦੇ ਪਏ ਆਂ।⁴⁷

ਜਿੱਦਤ-ਨੁਦਰਤ

ਨਵੀਨਤਾ ਨੂੰ ਅਨੇਖਪਣ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਜਿੱਦਤ-ਨੁਦਰਤ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। “ਜਿੱਦਤ (ਨਵੀਨਤਾ), ਨੁਦਰਤ (ਅਨੇਖਪਣ) ਕਿਸੇ ਸਧਾਰਨ ਗੱਲ ਦਾ ਅਜੇਹੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਕਿ ਨਵੀਂ ਤੇ ਅਨੇਖੀ ਲੱਗਣੀ....।”⁴⁸ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਨ :

ਸੱਧਰਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਆਇਆਂ ਮਲਕੜੇ
ਦਿਲ ਦੇ ਜਿੱਦੀ ਬਾਲ ਨੂੰ ਬਿਲ ਚੀਜ਼ੀਓਂ ਵਰਚਾ ਲਿਆ।⁴⁹

ਬਲਾਗ਼ਤ

ਬਲਾਗ਼ਤ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੀ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਖ਼ੂਬੀ ਹੈ। ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ ਅਨੁਸਾਰ, “ਬਲਾਗ਼ਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬਾ-ਮੌਕਾ ਬਾਤਚੀਤ, ਪਰ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਜੁਬਾਨ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੇ ਖ਼ਿਆਲ ਸਾਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਮ ਬਲਾਗ਼ਤ ਹੈ।”⁵⁰ ਬਲਾਗ਼ਤ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਸੰਵਾਦਮਈ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਭਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ

ਸੁੱਤੇ ਦਰਦ ਵੀ ਬਾਲਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਜਾਗ ਪਏ

ਕੁਝ ਤੇ ਫਾਇਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇਰੇ ਆਏ ਦਾ।⁵¹

ਤਮਸੀਲ

ਜਦੋਂ ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਮਿਸਾਲ (ਉਦਾਹਰਨ) ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸ਼ਿਅਰ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਖ਼ੂਬੀ ਨੂੰ ਤਮਸੀਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ :

ਸਦੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਅਜ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਮਸਜਿਦ ਮੰਦਰ ਦਾ

ਲਹੂ ਤੇ ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ ਲੱਗਣਾ ਤੇਰੇ ਮੇਰੇ ਖੰਜਰ ਨੂੰ।⁵²

ਬਾਬਾ ਨਜ਼ਮੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਦਲੀਲ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਡੁੱਲ੍ਹਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਤਮਸੀਲ ਖ਼ੂਬੀ ਰਾਹੀਂ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਕਸਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸਤਿਆਰਾ

ਇਸਤਿਆਰੇ ਨੂੰ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਰੂਪਕ ਵੀ ਇੱਕ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਨਾਲ਼ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਉਪਮੇਯ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਵਿੱਚ ਅਭੇਦਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੋਵੇ, ਉੱਥੇ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁵³ ਇਸਤਿਆਰਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਅੰਦਰ ਕਲਾਤਮਿਕ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ :

ਬੁੱਕਲ ਮਾਰ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਏ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ

ਚੰਨ ਵੀ ਉਹਦੇ ਵਾਂਗ ਸੰਗਾਊ ਲਗਦਾ ਏ।⁵⁴

***

ਡੋਬ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖੋਰੇ ਪਛਤਾ ਰਹੀ ਏ
ਮਾਰ ਟੱਕਰਾਂ ਲਹਿਰ ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ।⁵⁵

ਤੇਵਰ (ਟੁਕੜੀਆਂ)

ਤੇਵਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਟੁਕੜੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਇਰ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਤੇਵਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਿਅਰ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਤੇਵਰ ਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ :

ਨਾ ਕਿਤੇ ਹਾਸੇ, ਨਾ ਵੰਗਾਂ ਦੀ ਛਣਕ, ਨਾ ਚਾਨਣੀ
ਜਿਹੜੇ ਘਰ ਵਸਦਾ ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਸਦਾ ਘਰ ਆਖੇਗਾ ਕੋਣ।⁵⁶

***

ਚਾਰੇ ਮੌਸਮ ਦਰਦਾਂ ਦੇ
ਧੁੱਪਾਂ, ਖ਼ਾਬ, ਹਨੇਰੇ, ਦੁੱਖ।⁵⁷

ਇਖ਼ਤਿਸਾਰ

ਇਖ਼ਤਿਸਾਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਖ਼ੂਬੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਇਰ ਸ਼ਿਅਰ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਤਸਰ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖ਼ੂਬੀ ਨੂੰ ਕੁੱਜੇ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰ ਭਰਨਾ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ :

ਵਕਤ ਕਸਾਈ
ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਆਂ।⁵⁸

ਕਨਾਇਆ (ਸੰਕੇਤ, ਰਮਜ਼)

ਕਨਾਇਆ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਅੰਦਰ ਸੰਕੇਤਾਤਮਕ ਅਤੇ ਰਮਜ਼ੀਆ ਬਿਆਨ ਵਾਲੀ ਖ਼ੂਬੀ ਹੈ। ਇਸ ਖ਼ੂਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਮਨ ਭਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਭਾਵ ਫ਼ੌਜੀ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਜਵਾਨ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਰੱਬ ਕਰੇ ਹੁਣ ਸੱਸੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚੋਂ

ਕੂਚ ਕਰ ਜਾਵਣ ਇਸ਼ਾਰੇ ਰੇਤ ਦੇ।⁵⁹

ਮੁਆਮਲਾ ਬੰਦੀ ਜਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤ

ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਮੁਆਮਲਾ ਬੰਦੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਛਿਣਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਰੌਂਦੀ ਧੌਂਦੀ ਹੀਰ ਵੀ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਸੂਲੀ 'ਤੇ

ਰਾਂਝੇ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਲਈ।⁶⁰

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮੁਹਾਸਨ ਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਅੰਦਰ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਵਰਤੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜੁਗਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਈਰਦ-ਉਲ-ਮਿਸਲ (ਮੁਹਾਵਰਾਬੰਦੀ), ਮੁਸਾਵਾਤ, ਇਜਾਜ਼ (ਸੰਖੇਪਤਾ), ਇਤਨਾਬ, ਮੁਕੱਦਰ, ਤਕਰਾਰ ਲਫ਼ਜ਼ੀ, ਤਲਮੀਹ, ਤਜ਼ਾਦ (ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ), ਇਰੁਸ਼ਾਦ, ਮਦਾਹ ਸ਼ਬੀਹ, ਹਜਵ ਮਲੀਹ, ਮੁਬਾਲਿਗਾ, ਲਿਫ-ਨਸ਼ਰ, ਜੱਮਅ, ਤਸੱਵੁਫ਼, ਮੰਜਰ ਨਿਗਾਰੀ, ਬਲਾਗ਼ਤ, ਤਮਸੀਲ, ਇਸਤਿਆਰਾ ਆਦਿ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਆਮ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਜਨੀਸ, ਇਸ਼ਤਕਾਕ, ਵਾਸਿਆ-ਉ-ਫਸਤੀਨ, ਵਸਲ-ਉ-ਸਫ਼ਤੀਨ, ਈਹਾਮ, ਰੁਜੂਆ, ਆਦਿ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਘੱਟ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1 ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਹੈ ?, ਲਿਟਰੇਚਰ ਹਾਊਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1997, ਪੰਨਾ 102
- 2 ਮੁਨੀਰ ਅਹਿਮਦ ਕਮਾਲ, ਪਾਂਧੀ ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ, ਅਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ, ਲਾਹੌਰ, 2014, ਪੰਨਾ 31

- 3 ਸਾਬਿਰ ਅਲੀ ਸਾਬਿਰ, ਅਲਫ਼ੇ ਅੱਗੇ, ਸਾਂਝ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਲਾਹੌਰ, 2015, ਪੰਨਾ 79
- 4 ਅਖ਼ਲਾਕ ਆਤਿਫ਼, ਸਾਵੀਆਂ ਵੰਗਾਂ, ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬੁੱਕ ਡਿੱਪੂ, ਲਾਹੌਰ, 1994, ਪੰਨਾ 103
- 5 ਬੁਸ਼ਰਾ ਨਾਜ਼, ਕੰਧ ਆਸਮਾਨਾਂ ਤੀਕ, ਦਸਤਖ਼ਤ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 2013, ਪੰਨਾ 59
- 6 ਤਸੱਦਕ ਹੁਸੈਨ ਭੱਟੀ, ਅੰਦਰ ਕਾਂ-ਕਾਂ ਲੱਗੀ ਏ, ਸਾਂਝ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 2016, ਪੰਨਾ 105
- 7 ਸਾਬਿਰ ਅਲੀ ਸਾਬਿਰ, ਅਲਿਫ਼ ਦਾ ਪਾਂਧੀ, ਉਹੀ, 2012, ਪੰਨਾ 53
- 8 ਨਾਦਰ ਜਾਜਵੀ, ਸੂਰਜ ਦੀ ਸੇਧ, ਲਹਿਰਾਂ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ, ਲਾਹੌਰ, 2009, ਪੰਨਾ 35
- 9 ਤਜੱਮਲ ਕਲੀਮ, ਹਾਣ ਦੀ ਸੂਲੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15
- 10 ਦੀਪਕ ਜੈਤੇਈ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 105
- 11 ਸਾਬਿਰ ਅਲੀ ਸਾਬਿਰ, ਅਲਫ਼ੇ ਅੱਗੇ, ਉਹੀ, 2015, ਪੰਨਾ 18
- 12 ਤੁਫ਼ੈਲ ਖ਼ਲਿਸ਼, ਗੁੰਗੀ ਪੁਕਾਰ, ਅਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ, ਲਾਹੌਰ, 2013, ਪੰਨਾ 54
- 13 ਸਾਬਿਰ ਅਲੀ ਸਾਬਿਰ, ਅਲਫ਼ੇ ਅੱਗੇ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20
- 14 ਤਾਹਿਰਾ ਸਰਾ, ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2019, ਪੰਨਾ 55
- 15 ਨਾਹਿਦ ਸ਼ਾਹਿਦ, ਪੱਤਣ, ਅਲਹਮਦ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 1993, ਪੰਨਾ 37
- 16 ਅਤਾ-ਉਲ-ਅਜ਼ੀਜ਼, ਪਾਲਣਾ ਪੱਥਰਾਂ ਦਾ, ਗੁਲਸ਼ਨੇ-ਅਦਬ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਲਾਹੌਰ, 2010, ਪੰਨਾ 75
- 17 ਸਾਬਿਰ ਅਲੀ ਸਾਬਿਰ, ਇੱਕੋ ਸਾਰੇ, ਐਟਮ ਆਰਟ (ਇੰਡੀਆ), 2019, ਪੰਨਾ 18

- 18 ਬਾਬਾ ਨਜ਼ਮੀ, ਮੈਂ ਇਕਬਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ, (ਸੰਪਾ.) ਇਕਬਾਲ ਮਾਹਲ ਅਤੇ ਹੋਰ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2019, ਪੰਨਾ 184
- 19 ਬੁਸ਼ਰਾ ਨਾਜ਼, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 56
- 20 ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 110
- 21 ਬਾਬਾ ਨਜ਼ਮੀ, ਮੈਂ ਇਕਬਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 199
- 22 ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ (ਡਾ.), ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010, ਪੰਨਾ 209
- 23 ਹਿਮਾਯੂੰ ਪਰਵੇਜ਼ ਸ਼ਾਹਿਦ, ਸ਼ੈਕ ਸਫ਼ਰ ਦਾ, ਗੁਲਸ਼ਨੇ-ਅਦਬ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਲਾਹੌਰ, 2009, ਪੰਨਾ 39
- 24 ਸਲੀਮ ਦਿਲਾਵਰੀ, ਉਡੀਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਅਨ, ਲਾਹੌਰ, 2010, ਪੰਨਾ 32
- 25 ਇਰਸ਼ਾਦ ਸੰਧੂ, ਰਹਿਤਲ ਵਲੀਆਂ ਵਰਗੀ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2017, ਪੰਨਾ 59
- 26 ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 114
- 27 ਤੁਫ਼ੈਲ ਖ਼ਲਿਸ਼, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 149
- 28 ਅਤਾ-ਉਲ-ਅਜ਼ੀਜ਼, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 49
- 29 ਤਾਹਿਰ ਸਰਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 62
- 30 ਇਬਾਦ ਨਬੀਲ ਸ਼ਾਦ, ਜਾਗ ਪਿਆ ਅੰਦਰ ਦਾ ਮੌਸਮ, ਆਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਤੇ ਸਕਾਫ਼ਤ, ਲਾਹੌਰ, 2003, ਪੰਨਾ 94
- 31 ਤਾਹਿਰਾ ਸਰਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 65
- 32 ਪੁਨਸੀ ਲਤੀਫ਼ ਗੁਜਰਾਤੀ, ਝੱਲੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ, ਅਲਮਾਰਫ਼ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 1988, ਪੰਨਾ 96
- 33 ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 116
- 34 ਅਕਰਮ ਸ਼ੇਖ਼, ਪੱਥਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖ, ਭੁਲੇਖਾ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 2005, ਪੰਨਾ 13
- 35 ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 119

- 36 ਤਜੱਮਲ ਕਲੀਮ, ਬਰਫ਼ਾਂ ਹੇਠ ਤੰਦੂਰ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 26
- 37 ਸਾਬਿਰ ਅਲੀ ਸਾਬਿਰ, ਅਲਫ਼ੋ ਅੱਗੋਂ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 98
- 38 ਰਜ਼ਾ ਹਸਨ, ਅੱਖ 'ਤੇ ਨੁਕਤਾ, ਅਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਤੇ ਸਕਾਫ਼ਤ, ਲਾਹੌਰ, 2002, ਪੰਨਾ 17
- 39 ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 119
- 40 ਪੀਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਹੁਸੈਨ ਫ਼ਜ਼ਲ ਗੁਜਰਾਤੀ, ਡੂੰਘੇ ਪੈਂਡੇ, ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬੁੱਕ ਡਿੱਪੂ, ਲਾਹੌਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ, ਪੰਨਾ 17
- 41 ਇਰਸ਼ਾਦ ਸੰਧੂ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 50
- 42 ਬਾਬਾ ਨਜ਼ਮੀ, ਮੈਂ ਇਕਬਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 99
- 43 ਤਾਹਿਰਾ ਸਰਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 26
- 44 ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ, ਪੁਰਸਾ ਦਿਓ ਮੈਖ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ, ਭੁਲੇਖਾ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 2003, ਪੰਨਾ 84
- 45 ਡਾ. ਸ਼ੈਕਤ ਅਲੀ ਕਮਰ, ਸਿੰਮਦੇ ਪਾਈ, ਅਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ, 2014, ਪੰਨਾ 126
- 46 ਹਿਮਾਯੂੰ ਪਰਵੇਜ਼ ਸ਼ਾਹਿਦ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 19
- 47 ਸਦੀਕ ਸਦਫ਼, ਹੰਝੂ ਦੇਣ ਹੁੰਗਾਰੇ, ਗੁਲਸ਼ਨ-ਏ-ਅਦਬ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 2009, ਪੰਨਾ 69
- 48 ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 123
- 49 ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 31
- 50 ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 123
- 51 ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਕੁਦਸੀ, ਸਰਦਲ, ਅਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਤੇ ਸਕਾਫ਼ਤ, ਲਾਹੌਰ, ਪੰਨਾ 65
- 52 ਬਾਬਾ ਨਜ਼ਮੀ, ਸਰਕਾਰਾਮਾ, ਬਲਕਾਰ ਔਲਖ (ਲਿਪੀ. ਅਤੇ ਸੰਪਾ.), ਗਰੇਸ਼ੀਅਸ ਬੁਕਸ, ਪਟਿਆਲਾ, 2018, ਪੰਨਾ 109

- 53 ਡਾ. ਸਮਸ਼ੇਰ ਮੇਹੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚਿੰਤਨ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2009, ਪੰਨਾ 195
- 54 ਕਾਜਲ ਕਾਨਪੁਰੀ, ਵਾਰਤਾ, ਉਮੀਦ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 1997, ਬੈਕ ਜਿਲਦ
- 55 ਅਦਲ ਮਿਨਹਾਸ ਚੌਧਰੀ, ਕੋੜਾ ਸ਼ਹਿਦ, ਗੁਲਸ਼ਨੇ-ਅਦਬ, ਲਾਹੌਰ, 2013, ਪੰਨਾ 114
- 56 ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਕੁਦਸੀ, ਸਰਦਲ, ਅਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਤੇ ਸਕਾਫ਼ਤ, ਲਾਹੌਰ, 2002, ਪੰਨਾ 49
- 57 ਕਾਜਲ ਕਾਨਪੁਰੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20
- 58 ਸਾਬਿਰ ਅਲੀ ਸਾਬਿਰ, ਅਲਫ਼ੇ ਅੱਗੇ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 37
- 59 ਅਕੀਲ ਸ਼ਾਫ਼ੀ, ਜੁਗਨੂੰ ਵਿਚ ਹਨੇਰੇ, ਗੁਲਸ਼ਨ-ਏ-ਅਦਬ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 2014, ਪੰਨਾ 64
- 60 ਕਾਜਲ ਕਾਨਪੁਰੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 39